

УДК 930. 25 (71)

**ДОСІ НЕВІДОМИЙ АРХІВ УКРАЇНСЬКОГО ПРЕСОВОГО БЮРО
В ЛОНДОНІ (1931–1939)****Микола ТИМОШИК***orcid.org/0000-0002-7011-3022*

доктор філологічних наук, професор

Анотація. Стаття написана на основі першого аналізу віднайденого автором під час недавнього наукового стажування у Великобританії досі не відомого фахівцям в Україні архіву Українського пресового бюро в Лондоні (інша назва – Українського бюро в Лондоні). Йдеться про обставини набуття Польським Інститутом у Лондоні цього українського архіву по закінченні Другої світової війни, про сам Інститут як неурядову організацію польської спільноти в діаспорі та його місію в столиці Великої Британії. Зроблено спробу вперше оцінити обсяг архівної колекції та описати тематичну структуру за головними теками.

Ключові слова: Українське пресове бюро в Лондоні; Польський Інститут у Лондоні; промоція України; 30-ті роки ХХ ст.; Яків Макогін; архівна колекція; структура фонду; тематика архівних документів; українознавчі аспекти архіву; програма діяльності Бюро; організація роботи Бюро.

**ДО СИХ ПОР НЕИЗВЕСТНЫЙ АРХИВ
УКРАИНСКОГО ПРЕССОВОГО БЮРО В ЛОНДОНЕ (1931–1939)****Николай ТИМОШИК**

доктор филологических наук, профессор

Аннотация. Статья написана на основе первого анализа найденного автором во время недавней научной стажировки в Великобритании до сих пор не известного специалистам в Украине архива Украинского пресового бюро в Лондоне (другое название – Украинское бюро в Лондоне). Речь идет об обстоятельствах приобретения Польским Институтом в Лондоне этого украинского архива по окончании Второй мировой войны, о самом Институте как неправительственной организации польской общины в диаспоре и его миссии в столице Великобритании. Сделана попытка впервые оценить объем архивной коллекции и описать тематическую структуру по главным папкам.

Ключевые слова: Украинское пресовое бюро в Лондоне; Польский Институт в Лондоне; продвижение Украины; 30-е годы ХХ в.; Яков Макогон; архивная коллекция; структура фонда; тематика архивных документов; украиноведческие аспекты архива; программа деятельности Бюро; организация работы Бюро.

**DISCOVERING THE ARCHIVES OF THE UKRAINIAN
PRESS BUREAU IN LONDON (1931–1939)****Mykola TYMOSHYK**

Doctor of Philological Sciences, professor

© Тимошик М.

Annotation. *The article is based on the first analysis of the archives of the Ukrainian Press Bureau in London (another name is the Ukrainian Bureau in London), yet unknown to experts in Ukraine and found by the author during his recent scholarly internship in the UK.*

It reveals the circumstances under which the Polish Institute in London acquired these Ukrainian archives after the Second World War; describes the institution itself as a non-governmental organization of the Polish community in the diaspora and its mission in the capital of Great Britain.

The author makes the first-ever attempt to estimate the volume of the archival collection and describe the thematic structure of the main folders.

Key words: *The Ukrainian Press Bureau in London; the Polish Institute in London; the promotion of Ukraine; the 1930s; Yakiv Makohin; the archival collection; the structure of the fund; the subject of archival documents; the Ukrainian aspects of the archives; the program of the Bureau.*

Актуальність і стан розробки проблеми

Українське пресове бюро в Лондоні періоду 30-х років минулого століття – досі не пізнаний і гідно не поцінований сучасниками осередок українського духу у Великій Британії. Ні окремої статті, ні спроби наукової розвідки ніхто в діаспорі не зробив. Годі шукати будь-якої інформації про це явище і в будь-яких виданнях підрадянської доби чи й за весь період незалежності України.

Маємо в активі лише кілька рядків із «Енциклопедії українознавства»: «Українське бюро в Лондоні, також – Українське Пресове бюро (The Ukrainian Bureau) – інформаційне бюро, засноване 1931 р. коштом Я. Макогона для ознайомлення англійського загалу з українськими справами. Видавало неперіодичний бюлетень (The Bulletin), який розсилало до 250 часописів в Англії. Завдяки цьому число статей щодо інформації про українські справи збільшувалося. Керівником бюро був В. Кисілевський. Діяло до 1939» [1]. Оце й усе, що досі міг знати небайдужий до національної історії читач про цей загадковий українознавчий осередок у столиці Великої Британії.

Причина?

Досі повніші чи бодай принагідні документальні дані за цією проблематикою,

окрім рідкісних примірників друкованих на різнографі видань, так ніхто й ніде не віднаходив. Здавалося, час активно попрацював над тим, щоб ця цінна сторінка пресової та інформаційної діяльності наших земляків на чужині, спрямована на промоцію «українського питання» в Європі і світі, ніколи вже не могла бути написана.

І ось – несподівана, схожа на сенсацію, наукова знахідка: авторові цих рядків під час недавнього наукового стажування у Великій Британії вдалося не лише натрапити на сліди архіву Українського пресового бюро в Лондоні, а й першому з-поміж українських і зарубіжних дослідників опрацювати його. Несподіваність такої знахідки в тому, що упродовж майже 80 літ кілька різних за обсягами тек із документами цього архіву пролежали без руху не у відомій бібліотеці чи архіві Великої Британії, а в... приватному польському інституті, що має назву «Polish Institute and Sikorski Museum in London» (Польський Інститут і Музей ім. Сікорського у Лондоні).

Завдання статті:

а) з'ясувати обставини набуття Польським Інститутом у Лондоні архіву Українського пресового бюро;

б) вперше оцінити обсяг архівної колекції за видами документів (довідки,

звіти, огляди, відозви, звернення, офіційне листування, фотографії) та описати тематичну структуру за головними теками;

в) проаналізувати програмні цілі та головні завдання Бюро;

г) окреслити штат співробітників та відтворити організацію роботи головного офісу.

Обставини набуття Польським Інститутом у Лондоні Українського архіву

На початку – дещо про цей Інститут та обставини виявлення тут архіву Українського пресового бюро в Лондоні.

Польський Інститут та Музей Сікорського, знаний як *Інститут Сікорського в Лондоні*, є неурядовою організацією польської спільноти в Об'єднаному Королівстві. Його було створено після Другої світової війни для того, щоб зберегти пам'ять про польські збройні сили на Заході та їхній внесок у перемогу над фашизмом. Оскільки посталий по війні прокомуністичний уряд Польщі створив небезпечні умови для повернення з вимушеного вигнання додому сотень тисяч колишніх своїх громадян-біженців, а будь-які дослідження за цією тематикою були заборонені та піддавалися цензурі, національно свідомі та досить організована колонія польської еміграції на Британських островах вирішила створити такий інститут у Лондоні.

Головна мета нової інституції – збирання та збереження у Великій Британії історичних записів, документів, уніформ, предметів мистецтва, літератури, архівних документів і т. ін., що колись належало відомим польським діячам, дипломатам, академікам, військовим керівникам та громадянам, які вимушено покинули Батьківщину.

Від часу заснування Інститут не випадково названо ім'ям Владислава Сікорського. Це добре шанований поляками активний учасник польського самостійницького руху, військовий і державний діяч. Упродовж 1922–1925 років був міністром, прем'єр-міністром Польщі. Після здійсненого Юзефом Пілсудським перевороту перейшов в опозицію, а після загарбання країни німцями в 1939 році очолив польський уряд в еміграції з осідком у Лондоні. Загинув в авіаційній катастрофі 1943 року неподалік від Гібралтару. Генерал був з почестями, в присутності прем'єр-міністра Великої Британії Вінстона Черчилля, похований на кладовищі польських льотчиків в Ньюарку поблизу Ноттінгема (графство Ноттінгемшир). І лише 17 вересня 1993 року його прах було перевезено до Польщі і поховано у крипті Св. Леонарда Вавельського замку в Кракові.

Для розміщення робочих кабінетів та експозицій постійних і змінюваних виставок польська діаспора відразу по війні викупила всі три поверхи розкішного будинку в діловій, так званій дипломатичній, частині англійської столиці за адресою: 20 Prince's Gate, London SW7. Строгим і красивим із архітектурного боку фасадом цей будинок повернений обличчям до одного з головних парків Лондона – Кенсігтон Роудт Гайд-парк.

Нині Інститут Сікорського в статусі незалежної приватної культурної та дослідницької інституції працює як музей, архів та видавництво передусім для західної польської еміграції. Тут також проводяться екскурсії англійською або польською мовами та надаються платні послуги науковцям з інших країн, хто зацікавлений багатомовною архівною колекцією. Зміст цієї колекції, до слова, часто

виходить за межі суто польської історії. Хоча б і у випадку з архівом Українського пресового бюро.

Як потрапив сюди цей архів?

Ніхто з нинішніх працівників Інституту не зміг дати відповіді на таке запитання. Відшукати її допомогла відома в Лондоні українська громадська діячка, мисткиня, колишня зв'язкова УПА з-під Коломиї Іванка Мащак. Незважаючи на свої понад 80 літ, вона й досі не пориває зв'язків з улюбленим місцем її роботи – Бібліотекою ім. Шевченка при Союзі українців у Великій Британії, що знаходиться в добре відомому всім українцям на еміграції Українському домі Лондона на Лінден Гарден, 49. Двічі на тиждень працює тут бібліотекаркою-волонтером, а ще дає лад у бібліотеці кафедрального собору Пресвятої Родини УГКЦ. Пані Іванка й вивела автора цих рядків на своїх старих польських приятелів, які були свідками драматичної долі цього архіву. А драматизм ситуації довкола цього архіву полягав у наступному.

За наявною досі інформацією, Українське пресове бюро офіційно працювало в Лондоні до початку Другої світової війни. З причин, про які йтиметься нижче, меценат цього проекту Яків Макогін приймає рішення закрити Бюро. В одному з останніх листів до керуючого Бюро Володимира Кисілевського він пропонує йому два варіанти долі цього архіву: або спалити, або переправити до Америки, де були б створені надійні умови для його збереження. Цілком зрозуміло, що Кисілевський обрав другий варіант. Та встиг він спакувати лише частину архіву.

За яких обставин акуратно складені й обперезані цупкими мотузками десятки товстих тек опинилися в одному з будинків кварталу Prince's Gate,

встановити за документами не вдалося. Фактом залишається лише те, що поляки – нові власники щойно викупленого спорожнілого під час війни двадцятого будинку цієї вулиці – натрапили на ці теки в складському приміщенні першого поверху сусіднього під'їзду. Також покинутого й заваленого різним непотребом.

Спочатку випадкову знахідку планували напередодні ремонту викинути на смітник, але в час побіжного перегляду, виявивши в теках немало документів, писаних польською мовою, вирішили долучити до архівної колекції новоутвореного Інституту.

Направду, у факті порятунку саме поляками кинутого напризволяще в нежилому помешканні повоєнного Лондона масиву документів своєрідної дипломатичної установи української еміграції проглядається Боже провидіння. Адже серед тих документів, як пізніше з'ясується, є чимало таких, у яких міститься немало переконливого «компромату» проти самих поляків за кривди, нанесені ними українцям під час окупації Галичини у 20–30-х роках ХХ століття.

Тривалий час воістину архів-страдник не був описаний і систематизований. Руки дійшли до нього лише недавно. І нині складений англійською і польською мовами покажчик може легко переконати кожного небайдужого дослідника-українознавця у високій ціні збережених за драматичних обставин численних і, на превеликий жаль, зовсім не відомих і фахівцям, і українському загалу документів нашої національної історії.

Обсяг і тематична структура архівної знахідки

Детальне осягнення кількісних і якісних показників цього архіву ще попереду

(матеріалу там стільки, що вистачить не на один десяток дисертацій чи книг). А поки що спробуємо лише фрагментарно окреслити тематичний діапазон збереженої частини архіву.

Колекція українських документів в Архіві Сікорського в Лондоні зберігається під числом 433 і розміщена в понад півтори сотні різних за кількістю сторінок теках (обсяг кожної теки – від 20 до 200 сторінок). Кожна тека пронумерована і озаглавлена. Скажімо, «433/143 – *Онацький Євген*», «433/147 – *Русова Софія*».

Так, рукописні та друковані на машинці документи, що стосуються історії створення й діяльності Бюро (довідки, звіти, огляди, відозви, звернення, офіційне листування, фотографії), охоплюють 127 сторінок. Ця тека має назву: *Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dziatalnoscii. 1931–1939. Kolekcja 433/2. Strony 1–107+ str 108–127.*

Окремі теки складає офіційне листування Бюро з відомими українськими діячами. Цінність цієї частини архіву в тому, що до оригіналів листів-звернень прикріплені копії відповідей Бюро, на яких зазначені дати. Найповнішими в цих теках є листування з Євгеном Онацьким (60 сторінок) та Софією Русовою (56 сторінок).

3-поміж інших відомих постатей української історії, чиї листи до Українського пресового бюро в Лондоні та відповіді на них збереглися, виділимо такі: Михайло Грушевський, Євген Коновалець, Володимир Кубійович, Євген Онацький, Софія Русова, Ісак Мазепа, Роман Смаль-Стоцький, Олена Кисілевська, Василь Королів-Старий, Юрій Пеленський, Ігор Кедровський, Олександр Колесса, Млада Липовецька.

Спеціально виокремлена тека документів має назву «Гетьман Скоропадський».

Завершує опис масив документів, озаглавлений просто, – «Різні справи українські».

З неописаних і несистематизованих варто виділити оригінали друкованих видань – бюлетенів, пресових звідомлень та брошур, тиражованих засобами малої поліграфії англійською і українською мовами, що зберігаються тут. Про їхні назви та кількісні показники – дещо нижче.

Якщо згрупувати всі теки за тематикою, то структура цього архіву виглядає так:

1. Повні комплекти друкованої продукції, яке випускало Бюро англійською і українською мовами: періодичні бюлетені, звідомлення для преси, вирізки з тодішніх українських і зарубіжних газет на українознавчу тематику.

2. Упорядковані працівниками Бюро добірки матеріалів під назвами «Факти про Україну».

3. Підготовлений членом британського парламенту Реєм Дейвісом огляд про польсько-українські стосунки.

4. Матеріали про польсько-український конфлікт у Східній Галичині, підготовлені англійськими парламентарями Джеймсом Барром та Реєм Дейвісом.

5. Петиція до Ліги Націй щодо ситуації з українцями у Польщі.

6. Огляд праці Українського бюро в Лондоні за роки 1931–1933, підготовлений управителем цієї установи Володимиром Кисілевським.

7. Текст листа-повідомлення про заснування Українського бюро в Лондоні, надісланий до редакцій іноземних та українських газет 5 квітня 1931 року.

8. Листування. Ця частина архіву поділена на кілька розділів: офіційне листування, листування з фізичними особами, листування між відділеннями Бюро в Женеві та Празі. Листи складені за алфавітом і в хронологічній послідовності. До кожного отриманого листа прикріплена копія відповіді. З-поміж цінних документів – оригінали листів Євгена Онацького, Софії Русової.

Постання Бюро: програма, засновники і співробітники

Офіційною датою початку роботи Українського пресового бюро в Лондоні слід вважати 25 березня 1931 року. Саме тоді з офісу бюро, що розмістилося в центрі англійської столиці – традиційному місці осідку низки дипломатичних представництв у Вестмінстерському абатстві, – був розісланий на спеціально виготовленому бланку інформаційний лист-повідомлення про мету та програму діяльності новозаснованої інституції українців.

Бланк мав формат А4. На початку, упродовж 1931 року, заповнена друкарським способом верхня його частина була виконана лише англійською мовою. Посередині верхньої його частини – набрані крупним шрифтом в один колір (чорна фарба) два слова – *UKRAINIAN BUREAU*. Над логотипом по обидва боки дрібнішим шрифтом містилися дані про телефон і телеграф. Лівобіч – *TELEPHONE – SLOANE 9038*; правобіч – *Telegraph and Cable Adress – UKBURO, LONDON*. Під логотипом праворуч, у три рядки, подавалася адреса офісу – *40 GROSVENOR PLASE, LONDON, S. W. 1, ENGLAND*.

З наступного року форма логотипа дещо змінюється – передусім над англомовною назвою з'являється трохи

дрібнішим шрифтом назва Бюро українською мовою – *УКРАЇНСЬКЕ БЮРО*. Зазнали змін шрифтова гама та розміщення інших елементів логотипа.

Тексти на цих бланках друкувалися машинописом.

Адресатами листа під числом 1, що вийшов з Бюро, стали відомі політики і державні діячі Великобританії, Америки, Канади та низки країн Західної Європи, редакції провідних газет цих країн та українських еміграційних, що виходили в різних країнах.

Утім підготовчі роботи щодо заснування Бюро розпочалися раніше.

Чим було викликане постання в англійській столиці такої специфічної інституції українців і хто стояв за реалізацією цієї ідеї?

У документах архіву знаходимо чітку відповідь на запитання. Первинно це була реакція передової частини української еміграції на рішучі заходи польської влади на західноукраїнських землях, які сама та влада назвала *пацифікацією*. Цей термін пізніше увійшов до наукового обігу і в наукових працях зарубіжних дослідників використовується й досі.

Що ж стояло за тим терміном «пацифікація»?

«Енциклопедія українознавства» трактує його як польську офіційну назву репресій до українського населення в Галичині, яку провів восени 1930 року уряд цієї країни за прем'єрства Й. Пілсудського. Ціль тієї акції полягала в знищенні української опозиції напередодні чергових виборів у цій країні.

Щоб глибше зрозуміти причини гострої реакції української еміграції на ті драматичні події в Галичині, варто бодай фрагментарно нагадати читачам про їх перебіг.

У відповідь на незаконний арешт своїх послів до польського сейму українці організували протестні акції. За офіційними польськими даними, тоді було спалено полякам 62 житлові будинки, 87 стол, 78 інших господарських споруд, 112 скірт [2].

Послані за вказівкою Пiлсудського в українські села для залякування селян польські карні загони у грубий спiсiб перевищили свої повноваження: вони знущалися, прилюдно били українцiв. Репресiй зазнали передусiм учителi, священники, громадські активiсти. Багатьох арештовано, до в'язниці потрапив увесь провiд Української народно-демократичної партiї (УНДО). Були розгромленi «Просвiти» з їхніми читальними залами та бiблiотеками, кооперативи. На села накладалися контрибуцiї для додаткового збору харчiв на потреби польської армiї.

Акцiя ця набула розголосу в Захiдній Європі після того, як польська влада зневажила звернення українського греко-католицького єпископату на чолi з митрополитом Андреем Шептицьким i продовжувала репресiї проти українцiв.

Вiдгомiн драматичних подiй докотився й до Америки. З-помiж тих, хто близько сприйняв це до серця, був колишній емигрант iз Галичини, вiдомий в Америцi полiтичний дяч Якiв Макогiн.

З огляду на визначальну роль цiєї особистостi в заснуваннi й органiзацiї роботи маловiдомого в українському iнформацiйному просторi осередку української емиграцiї зокрема i в проведеннi за кордоном iнших голосних акцiй українцiв у цiлому, варто коротко зупинитися на деяких його бiографiчних даних. Зробити це слiд ще й тому, що досi про Якова Макогона в Українi нiде

не з'явилося поважної розвiдки, а опублiкованi за кордоном як чужинцями, так i українцями дiаспори нечисленнi згадки ряснiють неповними й, до того ж, суперечливими даними. Так, в українськомовнiй версiї Вiкiпедiї без посилання на джерела стверджується, що пiд час Першої свiтової вiйни, а також пiзніше працював для американської розвiдки. Свою «ложку дьогтю» додає автор лондонської «Української Думки» Р. Сирота самим заголовком своєї замітки «Нiхто не знав, на кого вiн працював» [3]. Тристорiнкову розвiдку про загадкового українця вмищує в iнформацiйному бюлетенi Пiвденно-Схiдного наукового iнституту в Перемишлi польський дослідник А. Жеба [4]. Цей же автор згадує про Макогона i в своїй книжцi, присвяченiй iсторiї стосункiв українцiв з поляками в Канадi. Зрозумiло, що оцiночнi акценти дiяльностi цього дяча подаються тут iз польських позицiй [5]. Нижче йтиметься й про неодноразовi спроби компрометацiї Я. Макогона своїми ж у дiаспорi.

Якiв Макогiн народився 27 вересня 1880 року в селi В'язова неподалiк Жовкви. У 23-рiчному вiцi емигрував до США. Отримавши громадянство цiєї краiни, зголосився добровольцем до морської пiхоти, де прослужив 15 рокiв. Пiсля вiйськової служби одружився з Сузаною Фаллон, донькою заможного американського адмирала. Це дало йому змогу часто подорожувати з молодого дружиною по Європі. Вiн зумiв не лише зацiкавити, а й захопити дружину українськими справами, що вiдiграло в подальшому позитивну роль у втiленнi колишнім морським пiхотинцем низки благодiйних проектiв, спрямованих на пiдтримку громадських iнституцiй української дiаспори.

Під час відвідин Румунії, Чехословаччини, Австрії та Польщі він знайомиться з провідними українськими громадсько-політичними діячами, прихильниками УНР та ЗУНР. 1930 року, у розпал конфлікту між поляками та українцями, здійснює кількатижневу поїдку в підпольську Україну. Зупиняється надовше у Львові, мандрує закутками Галичини.

Мета?

За гарячими слідами подій зібрати ґрунтовний матеріал, зробити знімки і незабаром видати в Америці двома брошурами збірки упорядкованих матеріалів: українською мовою – «На вічну ганьбу Польщі» та англійською – «Polish Atrocities in Ukraine». Остання була оперативно перекладена французькою мовою. Редактором і видавцем матеріалів був О. Ревюк. Ці видання викликали негативну реакцію польського уряду. Яків Макогін стає для цієї країни персоною non grata. До речі, активним помічником у збиранні матеріалів до цих брошур та їх промоції в європейських столицях була для Якова Макогона його дружина Сузана. Щоб передати впливовим колам Європи зібрані чоловіком у Галичині фотографії та документи про безчинства поляків щодо українського населення, вона відправилася з Варшави до Берліна літаком. Про цей факт із діяльності подружжя Макогонів на користь української справи йдеться в листі архієпископа УГКЦ Івана Бучка до Євгена Онацького весною 1931 року. Напередодні архієпископ мав можливість говорити з жінкою Макогона англійською мовою, бо по-українськи, за його словами, вона знала лише кілька слів [6].

Натомість зміст брошур посправжньому сколихнув передову

частину української еміграції. В пресі з'являються публікації з аналізом причин того, що сталося. Йшлося про те, що світова спільнота практично була слабо обізнана з так званим українським питанням і що самі українці мало що робили у цьому напрямку. Так, у Макогона народилася ідея заснування пресового бюро у котрійсь із світових столиць, яке виконувало б місію своєрідного посольства українців передусім у питанні підготовки та поширення по всьому світу правдивої інформації про український народ та його історичні домагання. Питання таке – архіважливе, оскільки про ситуацію довкола окупованих чужинцями українських земель та вікових домагань українців мати право на власну державу читачі в Західній Європі й Америці стабільно дізнавалися здебільшого з російських та польських джерел. Цілком зрозуміло, що такі джерела були брехливими й ворожими для українства.

Українське громадянство Америки й Канади всіляко вітало нагальну потребу створення такої пресової агенції. Особливе схвалення цієї ідеї йшло від Союзу Українців Самостійників Канади. Попри таку палку підтримку на словах, питання фінансових засад (а йшлося про немалу суму) ніхто не брався вирішувати. Це з'ясував Яків Макогін, коли представляв свої брошури з українського питання на Американському континенті. Щоб зрушити справу з місця, наприкінці січня 1931 року він звернувся з письмовим зверненням до провідних представників українства на різних теренах еміграції, а також Галичини й Буковини з рятівною пропозицією. Суть її викладена в двох пунктах:

1. Для заснування Українського пресового бюро він, пан Макогін, готовий

виділити власні кошти на термін до двох років, поки українське громадянство не акумулює за цей час необхідну суму для забезпечення подальшого існування такої інституції.

2. Головним і незмінним пунктом програмної діяльності Бюро має бути аполітичність й уникнення будь-якої груповщини: Бюро не сміє служити якійсь партії, групі осіб чи окремії особі, але всьому українському загалові [7].

Місцем осідку Українського пресового бюро Лондон був вибраний не випадково. Адже завдяки жменьці одержимців із числа не визнаної офіційно британським урядом дипломатичної місії Української Народної Республіки тут у 1919 році побачили світ десятки чисел журналу *The Ukraine*.

Маючи добрі особисті контакти з офіційним Лондоном, Якову Макогону вдалося швидко вирішити питання з придбанням приміщення в центральній частині лондонської столиці. У старовинній кам'яній двоповерховій споруді, що була власністю управителя Вестмінстерського абатства, український меценат викупує для потреб Українського пресового бюро дві обширні кімнати мезоніну: фронтова, що виходила на центральну вулицю – кімната управителя, друга – офіс для секретарок і урядовців. Незабаром ці дві кімнати наповнюються необхідним для праці обладнанням.

Складніше було із пошуком штатних працівників. Залишаючи за собою питання налагодження контактів з офіційними особами Лондона та матеріального забезпечення діяльності офісу, Яків Макогін хотів бачити на посаді управителя авторитетну в західній українській спільноті, компетентну в суспільних справах, принципову й порядну особистість.

Такою виявилася кандидатура історика і соціолога Володимира Кисілевського.

Володимир Кисілевський, родом із Коломиї, був на шістнадцять років молодшим від Макогона. Емігрував до Канади 1925 року вже в зрілому віці. За плечима мав на той час добрий «похідний список» житейських щаблів, що формували світогляд, гартували характер та стверджували професійні навички. Гімназію в Чернівцях встиг закінчити перед початком Першої світової війни. Тому, не роздумуючи тоді, вступив до Легіону Українських січових стрільців. У роки УНР і ЗУНР воював у складі Української Галицької Армії на одеському напрямку. До виїзду на еміграцію написав і захистив у Віденському технічному університеті докторат.

Втім у Канаді земляки на початку ідентифікували його як сина відомої на Галичині громадської діячки, письменниці й редакторки коломийського двотижневика «Жіноча Доля», довголітньої депутатки від українців у польському сенаті Олени Кисілевської.

Будучи скромним, працьовитим і маючи нахил до творчості, син української сенаторки починав за океаном новий відтинок свого життя як журналіст. І вже через три роки став редактором українського католицького тижневика «Західні Вісті» в Едмонтоні (згодом перейменовані на «Українські Вісті»). 1930 року доктор Кисілевський отримує канадське громадянство і з серпня переходить на роботу в редакцію тижневика «Україна» в американському Чикаго на посаду заступника редактора. Тамтешнє знайомство з Яковом Макогоном стало визначальним у подальшій долі науковця і журналіста. Забігаючи наперед, варто наголосити, що науковець у

ньому все ж переважив. По другому поверненні до Канади 1940 року Володимир Кисілевський, маючи на руках уже опубліковані результати багаторічних ґрунтовних досліджень імміграційних процесів у Канаді, здобув звання професора Оттавського університету.

Та ті титули й визнання прийшли до Кисілевського-молодшого пізніше. 1931 року з Канади у вільну Європу він повертався ще молодим, спраглим до праці на ниві українознавства, але мало обізнаним із колом нових обов'язків, які поклала на нього свідомо українська громада.

Доктор Кисілевський приїхав до Лондона 17 травня 1931 року і вже наступного дня приступив до роботи. Інформацію про це знаходимо і в архівних документах, і в одному зі щоденникових записів Євгена Онацького, який від початку діяльності Бюро активно співробітничатиме з ним. На сторінці цього журналістського «Щоденника» від 29 травня Онацький цитує листа до нього від Євгена Коновальця: «Зараз доводжу до Вашого відома, що Макогон носить з думкою заангажувати до Лондонського бюро п. Кисілевського з Америки... Він уже виїхав з Чикаго до Канади і, не виключено, що цей його виїзд стоїть у зв'язку з його підготовкою переїзду до Лондону» [8].

До речі, керівник ОУН Євген Коновалець, який від початку особливо прихильно приглядався до роботи Українського пресового бюро в Лондоні й був у постійному контакті з ним через професора Євгена Онацького, в листі останнього так характеризує новопризначеного керуючого Бюро: «Кисілевський – старшина Галицької армії, з переконань гетьманець, але не скоропадчук,

а особисто людина порядна і репрезентативна, так що на лондонський ґрунт він надається. Я з ним познайомився під час мого побуту в Едмонтоні, де він тоді редагував «Західні Вісті» [9].

Ще одна важлива посада в Бюро – секретарки. Виконувати ці обов'язки мала людина із знанням англійської і бодай елементарним розумінням української мов, до того ж вимагалися навички діловодства. Першою секретаркою в документах архіву значиться міс Міля Сіммондс. Вона числилася в штаті до 14 травня 1931 року. Тоді ж на її місце прийнято професійну секретарку міс Люїз Гібсон. Відома навіть щотижнева її платня – 3,5 фунта стерлінгів тижнево.

У листопаді 1931 року Яків Макогін засновує філію Українського бюро в Женеві, а від 1 січня 1932 – таку ж філію в Празі.

Організація роботи головного офісу

Завдяки збереженому архівному документу – Опису інвентарю бюро – маємо унікальну можливість уявити обстановку, яка панувала майже 90 літ тому в двох великих кімнатах українського офісу в центрі Лондона.

Отож, перша кімната – кабінет управителя Бюро – умебльована була таким чином. Посеред кімнати стояв великий дубовий стіл, за яким працював управитель. По обидва боки – чотири столики-секретери із шухлядками і спуском зверху та один столик неподалік вхідних дверей. Біля головного столу розміщувалися два м'яких, обтягнутих темною шкірою крісла. Ще два крісла, обтягнутих шкірозамінником зеленого кольору, – біля вікна. Біля столиків-секретерів – «три офісні крісла з циратовим сідалом». Обіч дверей – стояча шафа-вішалка для

одягу. На столиках – дві друкарські машинки (одна – з українським шрифтом, інша – з англійським). Підлога кімнати покрита двома великими килимами, що мали гуцульський візерунок. На стінах – дві великі карти: світу та Європи. Кімнати прикрашали три ікони в рамках. На головному столі – електрична настільна лампа.

Друга кімната – власне сам офіс – переділена навпіл дерев'яною стінкою: в одній частині – їдальня, в іншій – робоча кімната.

У їдальні стояло два столики. Один призначений для відвідувачів, за яким вони могли написати заяви, прохання, клопотання. На іншому – викладалися свіжі часописи і видання Бюро. Над цим столиком – електрична лампа.

Тепер про вигляд робочого кабінету. Він був більш умебльованим. З-поміж п'яти столів один найбільший, дубовий, правив за бюро, мав скляний верх, всі канцелярські приладдя в ньому трималися в серединних шухлядах. Інший, також дубовий, звався столик-секретер – з шухлядами та спуском, ще один – такий же, але без спуску. Як і в кімнаті управителя, тут теж на двох спеціальних столах стояли дві друкарські машинки – з англійським і українським шрифтами. У двох масивних мальованих шафах із соснового дерева містилася бібліотека. Для зберігання кореспонденції та архівних матеріалів було придбано дві так звані шафи-кабінети з висувними полицями: одна – сталева, вогнетривка, інша – дерев'яна. Менша шафа-кабінет на чотири шухляди слугувала за адресар. Біля столів розміщувалися п'ять крісел. Уздовж однієї стіни – довга потрійна полиця, на якій зберігалися підшивки часописів, які надсилалися на адресу Бюро

з Великобританії та з-за кордону. Стіни робочої кімнати прикрашали шість карт (у рамках). Перші чотири вказували на український світ: Україна, Підкарпаття, Польща, Румунія. Інші дві – на країну перебування: Англія, Лондон. Домінантою прикрас був великий портрет гетьмана Богдана Хмельницького та мистецьки оформлена Грамота Товариства «Просвіта».

Віднайдені архівні документи дають змогу з'ясувати, яким чином було організовано роботу працівників Бюро.

Робочий день тут починався з 8.30. До 9.30 – перегляд і розсортування кореспонденції. Наступні півтори години присвячувалися докладному аналізу та підготовці огляду преси, яку зранку доставляла пошта. Скажімо, в 1932 році сюди надходило 11 денників, 2 газети з триразовим випуском на тиждень, 21 тижневик, 5 двотижневиків, 3 місячники, 2 двомісячники, 2 кварталники, 15 бюлетенів (з різних країн, включно з Палестиною, Литвою, Німеччиною, Бельгією, Францією, Швейцарією). Об 11.00 – коротка нарада із секретаркою, під час якої визначався обсяг її денної роботи, обговорювалися матеріали для висилання. Після 5 години пополудні наставала пора перегляду вечірньої пошти і полагодження міжбюрової кореспонденції.

Інші заходи припадали на окремі дні. Так, у понеділки, вівторки, четверги від 8.30 до 10.30 влаштовувалися вечері в Королівському інституті – там за кавою зачитувалися реферати, обговорювалися важливі суспільно-політичні події, відбувалися ділові перемовини. Оскільки засновник і правитель Бюро були членами цього Інституту, вони мали бути там присутні. В суботу по обіді обговорювалося питання тижневого звіту для

Женеви. В неділю офіс Бюро також був відчинений від 9.30 до 11.30. Працівники переглядали пресу, готували статті та інші матеріали на понеділок.

Дуже важливою була праця поза межами офісу. Її здебільшого здійснював сам Я. Макогін, коли приїздив до Лондона. Тоді чи не щодня він зустрічався з дипломатами, послами і лордами. Нав'язані таким чином контакти потім продовжували представники Бюро.

Довкола Бюро почали гуртуватися українці, які мешкали на ту пору в Лондоні. З-поміж них – студенти, колонія яких стала формуватися з числа молодих канадських українців [10].

Тепер, коли ми ознайомилися з порядком роботи Бюро, уявно пройдемося цими кімнатами, кожний квадратний сантиметр яких дихав Україною, її болем, переживаннями, добрими намірами й вірою в те, що все для українців має скластися на добре.

Напевне, чи й знайти в іншій столиці світу таке місце, де б упродовж років так ретельно, системно й всебічно збирали, аналізували, описували все, що друкувалося у світовій пресі про Україну в її минулому та сучасному, як це робила жменька ентузіастів в Українському пресовому бюро в Лондоні.

Зупинимося біля оригінальних шаф-кабінетів, у яких містився величезний масив ділової кореспонденції, цінних з історичного боку архівних документів та інформаційних матеріалів.

Найбільший інтерес можуть викликати численні витинки з різномовних газет та журналів, де в тій чи тій мірі йшлося про Україну й українців. За жанрами це передусім статті, кореспонденції, інтерв'ю, рецензії, поширені замітки. Всі вони акуратно вирізані, на

них чорним чорнилом позначені дати публікації та назви часописів. Складені в окремих папках за тематичним принципом. Ось назви і нумерація цих папок:

1. Україна під радянщиною.
2. Україна під Польщею.
3. Україна загалом.
4. Росія (Радянський Союз).
5. Польща (загалом).
6. Польща (німецька меншина).
7. Югославія (Хорватські справи).
8. Румунія (справи меншин).
9. Далекий Схід.
10. Бібліографія про українське питання.

Кропіткою, непомітною для загалу, але надто цінною була ця муравлина робота щодо збирання фактів про Україну з усього світу. І якою суголосною вона виявилася із головними завданнями, які ще 1923 року визначив для української еміграції Симон Петлюра! Пишучи в Парижі свою працю «Сучасна українська еміграція та її завдання» невдовзі після поразки Української революції 1917–1921 років, провідник нації ні на мить не сумнівався, що Україна таки стане незалежною соборною демократичною державою. І для ствердження духовної міцї український народ потребуватиме правди про себе, своє минуле й сьогодення. «Було би дуже цінною річчю, – наголошується в брошурі, – систематизувати той друкований матеріал, який знаходимо в чужоземній пресі чи літературі в питаннях, присвячених українській справі. Відповідні вирізки з часописів, статті по журналах і окремі книжки, присвячені їй, коли їх перевезти на Україну та до відповідних науково-публічних інститутів передати, неоцінимо прислугу дадуть авторам майбутніх монографій, розголосові чи історії нашої справи

в міжнародних стосунках присвячених. І для історії, і для ближчої сучасності матеріали ці мають велику вагу, – тим більше про збирання їх треба пам'ятати нашій еміграції» [11].

Яким чином маленький штат працівників Бюро міг збирати таку колосальну за обсягом та широку за географією інформацію?

Теки з так званого українського питання щодня поповнювалися двома шляхами.

Перший. Бюро уклало угоду з приватною пресовою агенцією Великобританії Durants Press Kattaigs (Дюррантс Пресс Каттейгс), за умовами якої щотижня це агентство надсилало сюди письмові огляди центральних та провінційних газет Англії, Скотії та Валлії з одночасними вирізками таких матеріалів, у яких згадувалася Україна, а також у контексті українського питання – Польща та СРСР. Звернемо увагу на зміст цих витинків. Скажімо, в публікаціях англійської преси про Галичину, Буковину та Закарпаття українське питання подавалося як цілісність національної історії українців, а не як події на західноукраїнських землях, що перебували під протекторатом Польщі, Румунії чи Чехії. Цікаві висновки можна зробити, порівнюючи кількість публікацій в англійській пресі окремо про Західну і Велику Україну. Якщо упродовж 1931 року в англійській пресі було опубліковано 174 різножанрові матеріали про підпольську, підчеську і підрумунську і всього лише 14 – про підрадянську Україну, то в 1933 році така пропорційність помітно помінялася: про Західну Україну – 66, про радянську Україну – 320 публікацій. Таку зміну пріоритетів можна пояснити посиленою увагою західної преси, зокрема й англійської, до

застрашливих актів голодомору, спричиненого наперед спланованими діями більшовицького уряду Москви щодо українського селянства [12].

Другий. Працівники Бюро щоденно оглядали низку періодичних видань, які тут отримували або за передплатою, або за безкоштовним розсилком. Так, на 2 вересня 1933 року на адресу Бюро стабільно надходила з усіх кутків світу така кількість щоденних і тижневих газет, місячних чи кварталних журналів та різної періодичності бюлетенів: із Великої Британії – близько 20 назв, із Польщі – 12, Чехословаччини – 7, США – 6, Канади – 5, Франції – 4, Румунії та Аргентини – по 3, Болгарії – 2, Бразилії, Маньчжурії, радянської Росії та низки інших країн – по 1. Окрему полицю складали українські періодичні видання Галичини, Буковини та Закарпаття [13].

Дещо про канцелярійну роботу та про те, з якою ретельністю й відповідальністю ставилися тут до ділової кореспонденції. Ця ділянка роботи розділялася на дві частини:

- регулярне листування (листи-відповіді на звернення окремих осіб чи організацій, листування між представництвами Бюро в Празі й Женеві тощо);

- висилання друкованої продукції Бюро (бюлетенів, пресових звідомлень, спеціальних збірних листів тощо).

На обсяг та інтенсивність цієї роботи вказують такі цифрові дані, почерпнуті з архівної довідки. Якщо за перший місяць існування Бюро (березень 1931 р.) було відправлено 29 листів, то наступного місяця – 520. Вже з травня починається розсилання бюлетенів та звідомлень – цього місяця було відправлено на різні адреси в різні країни 1153 примірники. Усього упродовж 1931 року

з офісу Бюро було відправлено: листів – 1739, бюлетенів та звідомлень – 8429 примірників [14].

Натомість пошта для службового користування (в побуті діаспори – довірочна) до архіву не входила.

Предметом гордості була бібліотека, фонди якої поповнювалися мало не щодня. Зрозуміло, що основний масив книг, який тут збирався, стосувався проблематики України, Польщі та радянщини. Сюди стабільно надходили чи не всі новинки українських книжкових видавництв, які існували на ту пору в Америці та Західній Європі, а також видання наукових та просвітницьких інституцій нашої еміграції. Це, зокрема, такі, як Український науковий інститут у Варшаві, Український науковий інститут у Берліні, Українська господарська академія у Подебрадах та низка інших. Бюро мало можливість закуповувати власним коштом найновіші британські видання, які відносилися до радянської України.

Облаштування офісу Українського пресового бюро в Лондоні здійснювалося за західними мірками якості, формування штату працівників із числа фахівців і носіїв української та англійської мов швидко дало старт розгортанню його багатогранної і результативної роботи. Ця робота концентрувалася довкола таких головних програмних напрямків:

- пресова і видавнича діяльність;
- співпраця з іноземними журналістами;
- співпраця з британськими парламентарями;
- благодійні проекти, спрямовані на захист зарубіжного українства.

Змістове наповнення таких напрямків діяльності стане предметом розгляду наступної наукової розвідки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Українське бюро в Лондоні // Енциклопедія українознавства: у 10 т. – Мюнхен–Париж. – Т. 9. – С. 3405.
2. Пацифікація // Енциклопедія українознавства: у 10 т. – Мюнхен–Париж. – Т. 5. – С. 1964.
3. Сирота Р. Ніхто не знав, на кого він працював / Р. Сирота // Українська Думка (Лондон). – 2008. – 24 трав. – С. 4.
4. Zięba A. Jacob Makohin i jego Ukraińskie Biuro Prasowe (1931–1939) / A. Zięba // *Poludniowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyslu: Biuletyn Informacyjny*, 1995. – Nr. 1. – S. 65–67.
5. Zięba A. Ukraińcy w Kanadzie wobec Polaków i Polski, 1914–1939 / A. Zięba. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 1998. – S. 316–324.
6. Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931–1932. – Торонто: Новий Шлях, 1981. – С. 48.
7. Перегляд праці Українського бюро в Лондоні за роки 1931–1932–1933. Зладив управитель бюро др. В. В. Кисілевський // *Archive The Polish Institute and Sikorski Museum in London. Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dzialalnosci. 1931–1939.* – *Kollektion 433/2.* – S. 25.
8. Онацький Євген. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931–1932. – Торонто: Новий Шлях, 1981. – С. 57.
9. Лист полк. Є. Коновальця від 26 травня 1931 року до Є. Онацького в Рим // Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931–1932. – Торонто: Новий Шлях, 1981. – С. 108–109.
10. Строго довірчий Звіт діяльності Українського Бюро в Лондоні за місяць червень 1932 // *Archive The Polish Institute and Sikorski Museum in London. Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dzialalnosci. 1931–1939.* – *Kolekcja 433/2.* – Strony 1–107.
11. Петлюра С. Сучасна українська еміграція та її завдання // Петлюра Симон. Статті. – К.: Дніпро, 1993. – С. 264.

12. Строго довірчий Звіт діяльності Українського Бюро в Лондоні за місяць червень 1932 // Archive The Polish Institute and Sikorski Museum in London. Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dziatalnosc. 1931–1939. – S.13.

13. Перегляд праці Українського бюро в Лондоні за роки 1931–1932–1933. Зладив управитель бюро др. В. В. Кисілевський // Archive The Polish Institute and Sikorski Museum in London. Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dziatalnosc. 1931–1939. – Kollection 433/2. – S. 7–8.

14. Перегляд праці Українського бюро в Лондоні за роки 1931–1932–1933. Зладив управитель бюро др. В. В. Кисілевський // Archive The Polish Institute and Sikorski Museum in London. Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dziatalnosc. 1931–1939. – Kollection 433/2. – S.12.

REFERENCES

1. Ukrainian Bureau in London. *Encyklopediia ukrainoznavstava* (Encyclopedia of Ukrainian Studies). In 10 Vol., Vol. 9. Munich – Paris, p. 3405. [in Ukr.]

2. Pacification. *Encyklopediia ukrainoznavstava* (Encyclopedia of Ukrainian Studies). In 10 Vol., Vol. 5. Munich – Paris, p. 1964. [in Ukr.]

3. SYROTA, R. (May 24, 2008). No-One Knew Who He Worked For. *Ukrainska Dumka (London)*, p. 4. [in Ukr.]

4. ZIEBA, A. (1995). Jacob Makokhin and His Ukrainian Press Bureau (1931–1939). *Poludniowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu: Biuletyn Informacyjny* (South-Eastern Research Institute in Przemyśl: Information Bulletin), (1), pp. 65–67. [in Pol.]

5. ZIEBA, A. (1998). *Ukrainians in Canada regarding Poland and Poles, 1914–1939*. Krakow: Ksiegarnia Akademicka, 316–324 pp. [in Ukr.]

6. ONATSKYI, Ye. (1981). *In the Eternal City. Notes of the Ukrainian Journalist (1931–1932)*. Toronto: Novyi Shliakh, p. 48. [in Ukr.]

7. Revising the Work of the Ukrainian Bureau in London during 1931–1932–1933.

Compiled by the Bureau Manager V. Kysilevskyi. In: *Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Ukrainian Bureau: Report on Activities for 1931–1939 (Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dziatalnosc. 1931–1939)*. Coll. 433/2, p. 25. [in Ukr.]

8. ONATSKYI, Ye. (1981). *In the Eternal City. Notes of the Ukrainian Journalist (1931–1932)*. Toronto: Novyi Shliakh, p. 57. [in Ukr.]

9. A Letter of Colonel Ye. Konovalts of May 26, 1941 to Ye. Onatskyi in Rome. In: *In the Eternal City. Notes of the Ukrainian Journalist (1931–1932)*. Toronto: Novyi Shliakh, pp. 108–109. [in Ukr.]

10. Strictly Confidential Report on the Activity of the Ukrainian Bureau in London for June 1932. In: *Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Ukrainian Bureau: Report on Activities for 1931–1939 (Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dziatalnosc. 1931–1939)*. Coll. 433/2, pp. 1–107. [in Ukr.]

11. PETLIURA, S. (1993). Modern Ukrainian Emigration and Its Tasks. In: *Petliura Symon. Articles*. Kyiv: Dnipro, p. 264. [in Ukr.]

12. Strictly Confidential Report on the Activity of the Ukrainian Bureau in London for June 1932. In: *Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Ukrainian Bureau: Report on Activities for 1931–1939 (Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dziatalnosc. 1931–1939)*, p. 13. [in Ukr.]

13. Revising the Work of the Ukrainian Bureau in London during 1931–1932–1933. Compiled by the Bureau Manager V. Kysilevskyi. In: *Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Ukrainian Bureau: Report on Activities for 1931–1939 (Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dziatalnosc. 1931–1939)*. Coll. 433/2, pp. 7–8. [in Ukr.]

14. Revising the Work of the Ukrainian Bureau in London during 1931–1932–1933. Compiled by the Bureau Manager V. Kysilevskyi. In: *Archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Ukrainian Bureau: Report on Activities for 1931–1939 (Biura Ukrainskie: Zalozenia i Sprawozdania z Dziatalnosc. 1931–1939)*. Coll. 433/2, p. 12. [in Ukr.]

M. Tymoshyk
Discovering the Archives of the Ukrainian
Press Bureau in London (1931–1939)

Abstract

The article is based on the first analysis of the archives of the Ukrainian Press Bureau in London (another name is the Ukrainian Bureau in London), yet unknown to experts in Ukraine and found by the author during his recent scholarly internship in the UK.

It reveals the circumstances under which the Polish Institute in London acquired these Ukrainian archives after the Second World War; describes the institution itself as a non-governmental organization of the Polish community in the diaspora and its mission in the capital of Great Britain.

The author makes the first-ever attempt to estimate the volume of the archival collection (references, reports, reviews, appeals, official correspondence, photographs) and describe the thematic structure of the main folders.

The article presents the personalia of well-known activists of the Ukrainian renaissance, whose letters are kept in these archives: Mykhailo Hrushevsky, Yevhen Konovalets, Volodymyr Kubiiovych, Yevhen Onatskyi, Sofiia Rusova, Isak Mazepa, Roman Smal-Stotsky, Olena Kysilevska, Vasil Koroliiov-Staryi, Yuriy Pelenskyi, Ihor Kedrovskyi, Oleksandr Kolessa, Mlada Lypovetska.

Also, it considers the organizational aspect of the activities of the Ukrainian press office, thoroughly analyzes its program objectives and main tasks. Provided are the characteristics of its founder Yakiv Makohin, manager of the Bureau Volodymyr Kysilevskyi, and its staff members. Due to the preserved archival documents, the author submits a description of the inventory of the Bureau and schematically reproduces the organization of the work of its head office.

In general terms, the contents of numerous Ukrainian-language excerpts from the press of those times are described in the following sections: Ukraine under the Soviet Union, Ukraine under Poland, Ukraine as a whole, Russia (Soviet Union), Poland (in general and the German minority), Yugoslavia (Croatian affairs), Romania (minority affairs), the Far East, bibliography on the Ukrainian question.